

Tutkimus värinimistöstämme

MAUNO KOSKI *Värien nimitykset suomessa ja lähisukukielissä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 391. Savonlinna 1983. 366 s.

On tunnettu asia, että eri kielet ilmaisevat spektrin jakautumista väreiksi eri tavoin. Enää ei kai kukaan luule, että muinaiset kreikkalaiset olivat värisokeita, kun heidän väritermistönsä poikkesi nyky-

eurooppalaisesta. Viime vuosikymmeninä monet tutkijat ovat olleet kiinnostuneita mm. siitä, ilmeneekö kielten erilaisissa värinimityksissä systematiikkaa. Perusteokseksi tutkimuksen tältä alalta on noussut Brent Berlinin ja Paul Kayn teos *Basic color terms* vuodelta 1969. Berlin ja Kay väittävät, että maailman kielten värinimitysjärjestelmät voidaan ryhmitellä seitsemäksi eri tyyppiä sen mukaan, mitkä perusvärinimitykset kunkin kielen termistöön kuuluvat. Niinpä kielissä, jotka tuntevat vain kaksi perusvärinimitystä, nuo nimitykset viittaavat valkoiseen ja mustaan; kolmen nimityksen systeemissä värit ovat valkoinen, musta ja punainen. Neljän systeemit tuntevat lisäksi keltaisen tai vihreän nimityksen (mutta ei kumpakaan), viiden systeemit keltaisen ja vihreän, kuuden systeemit lisäksi sinisen, seitsemän systeemit vielä ruskean ja kahdeksan tai useamman perusvärinimityksen systeemit violetin, pinkin, oranssin ja harmaan tai jotkin niistä. Berlinin ja Kayn mukaan maailman kielissä esiintyy 22 erilaista värinimitysasteikkoa, vaikka 11 värinimitystä voisi matemaattisesti kombinoitua yli kahdellatuhannella eri tavalla. Järjestelmiä havainnollistakoon seuraava luettelo (roomalaisella numerolla on ilmaistu B:n ja K:n nimitysjärjestelmälle antama tyyppinumero, sulkeissa tyyppiin kuuluvien värinimitysten määrä):

- tyyppi I: valkoinen, musta (2)
 II: valkoinen, musta, punainen (3)
 III: valkoinen, musta, punainen, vihreä tai keltainen (4)
 IV: valkoinen, musta, punainen, vihreä, keltainen (5)
 V: valkoinen, musta, punainen, vihreä, keltainen, sininen (6)
 VI: valkoinen, musta, punainen, vihreä, keltainen, sininen, ruskea (7)
 VII: valkoinen, musta, punainen, vihreä, keltainen, sininen, ruskea, pinkki (8)
 valkoinen, musta, punainen,

vihreä, keltainen, sininen, ruskea, pinkki, violetti (9) jne.

Olennaista Berlinin ja Kayn tutkimuksessa on siis värinimitysten esiintymisjärjestys: jos systeemiin kuuluu esim. sininen, niin siihen kuuluvat myös musta, valkoinen, punainen, vihreä ja keltainen. B:n ja K:n mukaan ryhmittely kuvastaa myös värinimitysten historiallista kehitystä. Näin kukin kieli olisi lähtenyt kehityksensä varhaisvaiheissa liikkeelle järjestelmästä I, edennyt sitten järjestelmään II jne., kunnes ehkä on saavuttanut järjestelmän VII.

Noudattaako suomi järjestystä?

Mauno Kosken tarkoituksena on ollut selvittää mm. se, noudattaako suomen ja sen lähisukukielten väritermistö ja sen kehitys Berlinin ja Kayn kaavoja. Sangen pitkälti se Kosken mukaan niitä noudattaa, mutta ei kokonaan. Hypoteesista poikkeavasti näyttävät Kosken mukaan kehittyneen 'harmaan', 'vihreän' ja 'sinisen' nimitykset. B:n ja K:n mielestä 'harmaan' nimityksen tulisi kuulua siihen kaikkein nuorimpien värinimitysten kerrostumaan, jossa ovat myös (meillä suureksi osaksi yhä vakiintumattomat) violetin, oranssin ja pinkin nimitykset, mutta Kosken mukaan se lienee saanut nimityksiä (*ha(a)hka*, *harmaa*, *halli*) jo kantasuomessa, hyvissä ajoissa ennen kuin ovat syntyneet 'ruskean' ja 'vihreän' nimitykset. *Sininen* on puolestaan ainoa kromaattisen (korean) värinimitys, jolla on etymologisia vastineita etäsukukielissä ja jota sen perusteella voisi pitää kantasuomea vanhempana. Silti sen pitäisi olla nuorempi kuin esim. 'punaisen', 'keltaisen' ja 'vihreän' nimitykset. Sitä voi yrittää sovitella B:n ja K:n kaavoihin vain olettamalla, että sanan merkitys ei alkuaan ole ollutkaan 'sininen' vaan nykyinen merkitys olisi suhteellisen myöhäinen. Mutta aivan nuorta *vihreää* myöhemmäksi ei *sinistä* saa selitetyksi näin-

Kirjallisuutta

kään, vaikka B:n ja K:n hypoteesi näyttäisi sitä vaativan.

Melkoisiin apuoletuksiin Koski joutuu turvautumaan sovitellessaan myös 'valkoisen' ja 'mustan' nimityksiä B:n ja K:n hypoteeseihin. Nykyiset *valkea* ja *musta* eivät näet kumpikaan ole niin vanhoja kuin B:n ja K:n mukaan odottaisi. Sanalla *valkea* on tosin äännevastineita itämerensuomen ulkopuolellakin, ainakin lapissa ('valkoinen, vaalea') ja tšeremississä, mutta tšeremissiläisvastineen merkitys on 'kirkas, selkeä; kirkkaus, selkeys', ei siis väriä tarkoittava 'valkea'. Sanalle *musta* ei puolestaan tunneta etymologia vastineita itämerensuomen ulkopuolelta lainkaan. Sana näyttää syntyneen vasta kantasuomeen.

Tästä ikäpulumasta Koski selviää tulkitsemalla kummankin sanan tavallaan sekundaariksi. Suomalais-volgalainen *valkea* on hänen mukaansa saanut nykyisen merkityksensä vasta joskus kantasuomen varhaisvaiheissa, jolloin se on asettunut peittämään osaa nimityksen *ha(a)hka* merkityksestä; *ha(a)hka*-sanalla lienee Kosken mukaan ilmaistu alkuaan koko värispektrin vaaleaa tai lämmintä osaa. *Musta* olisi puolestaan tullut käyttöön vielä myöhemmin; sitä ennen spektrin kaikkiin tummiin tai kylmiin väreihin olisi viitattu sanalla *sini(nen)*. Varhaisimmassa nykyitämerensuomeen jälkiä jättäneessä värinimistöissä (jonka Koski sijoittaa suomalais-volgalaiseen kantakieleen) ei siis olisi ollut nimityksiä nykyisenseläisille »puhtaille» 'mustalle' ja 'valkealle', vaan niiden asemesta olisi käytetty paljon laajamerkityksisempiä sanoja, joita nyky-suomessa vastaisivat siis *ha(a)hka* ja *sini(nen)*. Kun *ha(a)hka* sitten osittain korvautui sanalla *valkea*, sen merkityksestä jäi jäljelle 'harmaa', joka *ha(a)hkalla* tavataan osassa itämerensuomea yhä ja johon sanan käyttö linnunkin nimityksenä perustuu. Sanalla *sini(nen)* on 'sineä' ja 'sinistä' merkitseviä vastineita itämerensuomen ulkopuolella mordvassa. Nykymerkitys olisi kuitenkin tälläkin sanalla myöhäinen: se on Kosken mukaan jäänyt

jäljelle, kun *musta* on ensin lohkaissut osansa alkumerkityksestä 'tumma' ja kaksiytiminen jäännösmerkitys 'sininen + vihreä' on myöhemmin pelkistynyt merkitykseksi 'sininen', kun 'vihreälle' on vakiintunut oma nimityksensä.

Hypoteesit ja todisteet

Kosken yritys pelastaa itämerensuomen vanhin värinimijärjestelmä *ha(a)hkan* ja *sinisen* varassa mustavalkoiseksi on kekseliäs. Niissä sanahistoriallisissa kiintopisteissä, joiden varaan selitys rakentuu, on kuitenkin toivomisen varaa. Ensiksikin täytyy muistaa, että etymologia, jonka mukaan itämerensuomen *ha(a)hka*-sanueella on vastineita tšeremississä (*òš*, *oš* 'valkoinen, vaalea; puhdas'), mordvassa (E *ašo*, M *akšā* 'valkoinen, puhdas; silmän-, munanvalkuainen') ja ostjakissa (*aš* 'valkoinen savi, liitu'), on jo alkuaan esitetty sangen epäröivässä sävyssä. Sepittäjänsä Y. H. Toivosen mukaan (Vir. 1936 s. 225–227) se »perustuu niin monille otaksumille ja oletuksille, joita on mahdoton todistaa ehdottomasti oikeuteutiksi, että lopputulos jää pakosta epävarmaksi». – – »Itämerensuomalaiset sanat voivat hyvinkin olla erillään pidettäviä mordvan, tšeremissin ja ostjakin sanoista, joiden keskinäinen yhteenkuuluvaisuus kuitenkin tuntuu todennäköiseltä». Varmaksi ei Koskikaan tätä etymologiaa leimaa, mutta suostuu sen varaan kuitenkin rakentamaan päätelmiä. Ajatus, jonka mukaan sanalla *sini(nen)* olisi alkuaan viitattu värispektrin koko tummaan osaan, perustuu puolestaan sellaisiin havaintoihin, että mustelmaa voidaan sanoa myös *sinelmäksi*, että eräät sienet *sinistävät* puun, että esim. puuastian tummumista on kutsuttu mm. *sinettymiseksi*, *sinestymiseksi* t. *sintymiseksi*, että tummaa sadepilveä voidaan niirikään nimittää *sini*-kantisin sanoin ja että 'tummana häämöttämistä' ja 'kaukaa näkymistä' ilmaistaan samaten *sinisen* kannasta muodostetuin johdoksia (*siintää*, *sintää*, *sinistää* jne.). Tällaiset käytänteet

olisivat siis peräisin ajalta, jolloin *sini(nen)* ei vielä olisi rajoittunut nykyisenlaiseen merkitykseensä. Voi kuitenkin huomauttaa, että nykyihminenkin näkee tietynikäisessä ihonalaisessa verenpurkauksessa sinistä, että sinistäjäsiementen jälkeä puussa voidaan yhä luonnehtia siniharmaaksi, että paksu sadepilvi näyttää varsin usein niin ikään siniharmaalta ja että kaukaiset kohteet siintävät ilmakerrosten suodattavan vaikutuksen vuoksi helposti sinertävinä jne. Myös tuoreita motiiveja *sini*-sanojen 'tummaan' viittaavalle käytölle voidaan siis osoittaa: sen ei välttämättä tarvitse periytyä niin kaukaa kuin Koski esittää. Merkityksen rajoittumista 'tummasta' 'siniseksi' on tietysti oletettava myös *sinisen* mordvalaisvastineissa *E señ, sãñ, M señ, señam, senam, señamã* 'sininen; siniväri', jos kehitys itämerensuomessa on ollut sellainen kuin Koski on ajatellut. Viittaako mordvassa siihen miikään, on jäänyt selvittämättä.

Berlinin ja Kayn hypoteesista näyttäisi seuraavan, että perusvärinimitysten ekstensiot voivat aikaa myöten ainoastaan supistua, eivät laajentua: värinimikenttä kehittyisi jakautumalla. Vanhoilla värinimityksillä on siis aikoinaan voitu viitata ehkä laajempaan spektrin kaistaan kuin nykyisin. Kosken *sinistä* ja *ha(a)hkaa* koskevien ajatusten taustalla on juuri tämä periaate. Samaa ajatusta Koski on soveltanut myös mm. *sinisen* jatkohistoriasa. *Mustan* saatua nykyisen nimityksensä jäljelle jäi kaksiytiminen *sininen* 'sininen + vihreä', päättlee Koski. Tällaisesta merkityksestä onkin tietoja vatjasta ja (epävarmempia) inkeröismurteista ja karjalastakin. Myöhemmin olisi tästäkin merkityksestä 'vihreä' lohjennut pois, jolloin jäljelle jäi 'sininen'. »Ainakin osassa ims. kieliä» tätä pelkistymistä 'siniseksi' olisi tukenut venäjän adjektiivi *sinij*, joka äänteellisesti muistuttaa itämerensuomen sanaa, uskoo Koski.

Viimeksi mainittu ajatus sopii tietenkin vain niihin ims. kieliin, joissa venäjän vaikutus on tuntuva. On kuitenkin kyseenalaista, tarvitseeko venäjän vaikutusta

olettaa lainkaan: onhan *sininen*-sanan merkityksen kaksiytimisyydestä jälkiä vain vatjassa ja (epävarmasti) inkeröisessä ja karjalassa, siis venäjän vaikutuspiirissä eläneissä kielissä, vaikka merkityksen odottaisi juuri niissä »sinistyneen» erityisen johdonmukaisesti. Esim. suomen länsimurteissa ja virossa lienee joka tapauksessa ajateltava ilman venäjän tukea tapahtunutta kehitystä, jos välimerkitys 'sininen + vihreä' halutaan sanalle *sininen* ylimalkaan rekonstruoida.

B:n ja K:n suppenemisteorian perusteella Koski pitää mahdollisena myös sitä, että sanalla *ruskea* on pohjoiskantasuomessa viitattu suorastaan pääosaan »lämpimiä» kromaattisia värejä. Itämerensuomen pohjoisryhmän kielissä sanalla voidaan yhä tarkoittaa paitsi erilaisia 'ruskean' sävyjä myös 'punaista' ja 'keltaistakin'. Vepsässä ja lyydissä, osin karjalassa ja suomen itämurteissa tuosta kolmiytimisestä ekstensiosta olisi jo varhain saatu kaksiytiminen; näissä kielissä ei merkityksestä 'keltainen' ole selviä omaperäisiksi katsottavia jälkiä. Samoissa kielissä *ruskean* edustaja on 'punaista' tarkoittava perusvärinimitys. Myös Agricolan kielessä *ruskea* esiintyy 'punaisen' merkityksessä. 'Punaisen' ja 'ruskean' suhdetta kuvaa vaikka se, että johtamaton *ruškie* on pohjoiskarjalaisessa Pistojärven murteessa 'punainen' mutta moderatiivijohdos *rušappa* samassa murteessa 'ruskea'. Värinimistä muodostetut moderatiivijohdokset viittaavat yleensäkin kantasansa ekstension periferiaan, ja näin 'ruskea' osoittautuu sijaitsevan karjalaisessa väritajussa 'punaisen' periferiassa.

Edellä esittämästäni lienee jo paljastunut, miten rohkea ja kunnianhimoinen Kosken tutkimusote on. Hän ei kaihdakaan uskaliaitakaan oletuksia voidakseen esittää suomen ja sen lähisukukielten värinimitysjärjestelmän kehittyneeksi tavalla, jota pitää teoreettisesti tyydyttävänä. Joku muu olisi voinut pitää toivottomana tai ainakin perin uhkarohkeana yrittää sovittaa väritermistömme kehitystä B:n

Kirjallisuutta

ja K:n universaaleihin, siksi liukkaita ovat monetkin käytettävissä olevat sana-historialliset tukipisteet. Olisi kuitenkin väärin kiistää yritykseltä arvoa: miten oikeiksi tulokset arvioidaankin tulevaisuudessa, kiinteät alkuhypoteesit ovat joka tapauksessa pakottaneet katselemaan värinimitysten historiaa tarkemmin kuin jos termistöä käsiteltäisiin ilman mitään diakronista teoriaa tai sanokaamme puhtaasti traditionaalinen sanakenttästrukturalismin valossa. Tutkimus on tietenkin tärkeä myös B:n ja K:n hypoteesien itsensä kannalta: nyt voidaan nähdä, missä kohdin ja millä edellytyksin itämerensuomen värinimitysten historia pitää niiden kanssa yhtä, missä taas on ristiriitoja.

Perusnimitykset ja muut

Berlinin ja Kayn hypoteesi puhuu vain ns. perusvärinimityksistä. Perusvärinimitysten ominaisuuksiin Koski lukee mm., että ne 1) kuuluvat kieliyhteisön kaikkien jäsenten leksikkoon, 2) ovat »monolekseemisiä» eli yhdistämättömiä (toisin kuin esim. *kellanhvihreä*), 3) eivät ole toisten nimitysten hyponyymejä (kuten *oranssi* näyttää olleen *keltaisen* hyponyymi ja vasta myöhemmin on alkanut pyrkiä perusvärinimityksen asemaan) ja 4) sopivat käytettäväksi mistä olioista tahansa, ts. niillä ei ole ainakaan merkittäviä semanttisia käyttörajauksia. Perusvärinimitysten lisäksi kielissä käytetään muunkinlaisia väriin viittaavia sanoja, mm. sellaisia, jotka tarkoittavat jotakin määräväristä oliota (kuten esim. suomen *raudikko* ja *voikko* tarkoittavat määrävärisiä hevosia). On myös värinimityksiä, joita voidaan käyttää vain tietyistä oloista ja joilla siis on semanttisia valenssirajauksia: eräissä venäjän osakielissä kuuluu olevan suuri joukko erilaista ruskeaa merkitseviä sanoja, joita voi käyttää vain hevosista. Aikojen kuluessa jotkin »ei-varsinaisista» värinimityksistä voivat sitten muuttua perusvärinimityksiksi. Sillä tavalla on syntynyt tunnetusti

esim. suomen *punainen*, joka alkujaan on tarkoittanut eläimen karvapeitettä, ja *keltainen*, jonka kantasana *kelta* näyttää aiemmin olleen väriainekasvin nimi. Tähän ryhmään kuuluu myös *vihreä*, jonka lähtöasu *viherä* lienee Kosken mukaan merkinnyt alkujaan 'vihannuutta' ja 'tuoreutta', oikeastaan 'klorofyllipitoisuutta'; klorofyllin kitkeruus silloittaa *vihreä*-sanan etymologista yhteyttä ikivanhaan lainasanaan *viha*, jolla yhä on myös merkityksiä 'käärmeen t. sienien myrkkyy'. Vihantaa alkuperää on samoin esim. savolais- ja kaakkoismurteiden *ruohonpäinen* ja *ruohoinen*, viron *roheline* 'vihreä' jne.

Tutkimus osoittaa havainnollisesti, miten huomattavia värinimitysten lähteitä ovat naapurikieliet ja – varsinkin nykymaailmassa – dominoivat maailmankiellet. Vanhoja balttilaislajinoja ovat esim. *harmaa*, *halli* ('harmaa') ja *kelta(inen)*. Viime vuosisadalla on kenties väriainetölkkien tai -pussien ruotsinkielisistä nimikkeistä omaksuttu suomen murteisiin mm. *krööni(nen)* 'vihreä' (< ruots. *grön*), *liusi* ~ *juussi* 'vaaleansininen' (< ruots. *ljus-*), *liekki(nen)* ~ *leeki* 'vaaleansininen' (< ruots. *blek*). Karjalaan, lyydiin, vepsään ja osittain vatjaankin on lainautunut venäjän *zelenyj* 'vihreä', ja venäjän *želtyj* 'keltainen' on joutunut karjalaan, lyydiin ja itävatjaan (lainantarpeen lienee tässä tapauksessa aiheuttanut vanhemman lainasan *kelta* käyttö vain *kelta*-kasvin ja siitä saatavan väriaineen nimityksenä). Myös venäjän *goluboj* 'vaaleansininen' heijastuu itämerensuomessa. Nuoria maailmankielistä saatuja värinimityksiä ovat esim. *violetti* (~ *kretliini*), *oranssi* ja *turkoosi*.

Nykysuomen perusvärinimistöön Koski lukee kahdeksan nimitystä: *valkoinen* ~ *valkea*, *musta*, *sininen*, *punainen*, *keltainen*, *vihreä*, *harmaa* ja *ruskea*. Nämä nimitykset ovat käytössä paitsi yleiskielessä myös murteissa. Uusin nimityksistä on *ruskea*, joka on vakiinnuttanut asemansa vasta nykykielessä (vaikka se värinimityksenä sinänsä on vanha); joidenkin vuosisatojen ajan sen kanssa kil-

paili lainasana (*p*)ruuni. Suomi on siis vasta äskettäin päässyt kunnolla kulttuurikielille ominaiseen Berlinin ja Kayn pääryhmään VII. Tämä kaikissa suomen osakielissä tuttu ja omaperäiseksi tajuttu systeemi on täydentymässä *violetin* ja *oranssin* nimityksin, ja tulollaan on Kosken mukaan myös *turkoosi*. Mm. mainonnan ja muodin alalla käytetään monenlaisia muitakin värinimityksiä (*liila*, *beige*, *roosa*, *pinkki*; huom. myös *aprikoo-si*, *persikka* ja *luumu* -tyyppiset vertailuun perustuvat nimitykset). Tällaiset nimet ja käytänteet ovat tietysti myöhäistä tuontitavaraa. Viro, toinen itämerensuomalainen kulttuurikieli, on jo saavuttanut kymmenen nimityksen järjestelmän; siihen kuuluvat *valge*, *must*, *punane*, *kollane*, *roheline*, *sinine*, *hall*, *pruun*, *lilla* ja *roosa*. Toisin kuin suomessa tähän järjestelmään kuuluu yksi valoisuusvariantinkin nimitys, *roosa* 'vaaleanpunainen'.

Päätteeksi

Mauno Kosken teos suomen ja sen lähisukukielten värien nimityksistä on poikkeuksellisen mielenkiintoinen, ideoiltaan runsas ja rohkea tutkimus, jonka sisällöstä edellä on tullut puheeksi vain osa. Se on tervetullut lisä historialliseen leksikologiaamme, jonka näköaloja se virkistävällä tavalla laajentaa. Tutkimuksen lähtöhypoteesina ovat Berlinin ja Kayn teorit, ja vaikka tulokset eivät niitä kaikin osin noudatakaan, nuo teorit ovat vaikuttaneet olennaisesti tutkimuksen tarjoamaan kuvaan suomen ja sen lähisukukielten perusvärinmistön kehityksestä. Eräin osin tuo kuva näyttää tosin perustuvan perin epävarmaan materiaalin tulkintaan. Tutkimusaineistoa ei kyllä itsessään käy moittiminen: tekee mieli uskoa, että itämerensuomen värinimitykset on inventoitu tähän teokseen jokseenkin tyhjentävästi. Nimitysten levikki, variantit ja käyttöyhteys on kuvattu tarkasti; joskus lukija toivoo, että kirjoittaja olisi tyytynyt vähän ylimalkaisempaan esitykseen, koska havainnollisuus pyrkii ylenmääräisestä

aineistosta kärsimään. Merkityksiä Koski kuvaa semanttisen komponenttianalyysin keinoin ja pukee tuloksensa silloin tällöin formaalistuksiin. Merkitysten määrittäminen on vaatinut tarkkuutta, kärsivällisyyttä ja aineiston perinpohjaista hallintaa, siksi häilyvärajaisia ja vaikeasti todettavia merkitykset voivat olla. Teos on oppinut ja massiivisuudestaan huolimatta myös opettava. Suorastaan kurssikirjamaisen pedagogisia ovat kirjan kaksi ensimmäistä lukua, joista toisessa Koski esittelee käsitystään leksikon rakenteesta ja toisessa värien havaitsemista ja nimeämisestä. Erityisen kiitollinen lukija on suppeista tiivistelmistä, joihin kirjoittaja on koonnut tutkimuksensa väri väritä etenevän pääosan keskeiset tulokset. Moitetta sen sijaan ansaitsee se, että teoksesta puuttuu sanahakemisto. Tällaiseen tutkimukseen sen luulisi kuuluvan luonnostaan; ilman sitä tietojen haku näin laajasta ja runsasaineisesta teoksesta on hankalaa.

Teoksen lopussa olevat katsaukset värinimityksistä muodostettuihin verbi- ja moderatiivijohdoksiin jäävät aihepiiriltään ja problematiikaltaan jonkin verran irrallisiksi, vaikka verbi- ja moderatiivijohdosten muodostuskelpoisuus onkin perusvärinimitysten ominaisuuksia.

TAPANI LEHTINEN